

УДК 339.543

*Іванова І. М.*

### **ТІНЬОВІ СХЕМИ З ЕКСПОРТОМ: СУТНІСТЬ ТА ШЛЯХИ УСУНЕННЯ**

*Проаналізовано основні тіньові схеми з експортом, досліджено наслідки їх застосування, зокрема природу ухилення підприємствами від сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету. Розроблено пропозиції щодо зниження рівня тіньового сектору економіки у зовнішньоекономічній сфері.*

Ключові слова: експорт, митниця, контрабанда, корупція, тіньові схеми, тіньовий сектор економіки.

Проведення дієвих реформ в Україні можливе лише за умови подолання корупції, одним із головних факторів розвитку якої є наявність тіньового сектору економіки. “Нові корупційні можливості – одна з дедалі більших проблем у сфері економічних і політичних перетворень. Вони можуть звести нанівець перспективні реформи, зменшуючи їхню законність і справедливість. Корумпована податкова та митна системи, що створюють сприятливе середовище для деяких груп та окремих осіб та ігнорують інших, можуть зруйнувати спроби поставити країну на тверду фінансову основу і дискредитувати реформу” – ця теза професора Єльського університету С. Роуз-Еккерман доволі актуальна для нашої країни [1].

Хоча тіньовий сектор в економічній діяльності існує в усіх країнах світу, його масштаби істотно різняться. За оцінками експертів, рівень тіньової економіки має суттєві відмінності, що пов'язано з різноманітними факторами, які її спричиняють, формами, станом контролю та іншими умовами. Так, фахівці зазначають, що цей рівень у розвинутих країнах становить 17 % обсягу ВВП, у країнах із перехідною економікою – понад 20 % і в країнах, що розвиваються, – більше 40 % [2].

Орієнтовні обсяги міжнародного товарообігу, пов'язаного з порушенням правових норм (контрабанда, торгівля “піратськими” товарами), перевищують 20 % світового валового продукту; нелегальна міграція становить понад 50 % загальної кількості мігрантів сучасного світового господарства, частка тіньової економіки сягає 5–10 % світового ВВП. Проте в Україні вона набула величезних масштабів, у зв'язку з чим наша держава вважається однією з найкорумпованіших у світі [3].

Нині оцінювання рівня тіньової економіки проводить Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, за методикою якого він розраховується за допомогою таких методів: “витрати населення – роздрібний товарообіг”, монетарний, фінансовий і електричний методи, метод збитковості підприємств. За інформацією Міністерства, рівень тіньової економіки в Україні (за методом “витрати населення – роздрібний товарообіг”) у 2012 р. становив 45 % офіційного ВВП [4].

© *Іванова І. М.*, 2014

Експерти інакше оцінюють розміри тіньового сектору. Зокрема, О. С. Власюк зазначає, що “розмах процесу тінізації економіки, який, за багатьма оцінками, сягає в Україні 60 % ВВП і вище, є насамперед свідченням низької прибутковості підприємницької діяльності в офіційному секторі економіки” [5].

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень “Тіньова економіка України: масштаби та напрями подолання” йдеться про те, що поширення тіньової економіки негативно позначається на дієвості механізмів та інструментів глобального управління, управління національними економіками. Основними актуальними проблемами тінізації економічних відносин у світовому вимірі визнано тіньову зайнятість і тінізацію фінансових потоків [6].

Фахівці зауважують, що однією з найбільш тінізованих сфер діяльності є зовнішньоекономічна. Навіть фрагментарні та непослідовні спроби наведення ладу в ній одразу дають відчутний позитивний ефект – збільшення надходжень до державного бюджету. Контрабанда стала загальнонаціональною проблемою, безпосередньо загрожуючи національній безпеці України [7].

На наш погляд, це твердження виправдане, оскільки мотивація суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) щодо тіньового сектору має насамперед суто економічне підґрунтя. Склалися умови, за яких провадити діяльність вигідніше у тіньовому секторі, ніж у правовому полі. Водночас фактична відсутність належного державного контролю за якістю та складом експортованої з України продукції дає можливість застосовувати різноманітні тіньові схеми при перевезенні через кордон товарів вітчизняного виробництва.

Отже, в Україні чимало економістів намагаються розв'язати проблему детінізації, проте питання тіньових схем у експортній діяльності підприємств, їхнього впливу на надходження до бюджету, а також визначення шляхів усунення таких схем не були виокремлені як предмет дослідження. Недостатнє вивчення цих питань, важливість теоретико-методологічних і прикладних розробок для сучасної зовнішньоторговельної та антикорупційної політики зумовлюють актуальність обраної теми.

На практиці тіньові схеми, використовувані суб'єктами ЗЕД, доволі різноманітні. Для виявлення їхніх механізмів розглянемо лише ті, які частіше застосовуються експортерами за сприяння державних органів. Зовнішньоекономічна діяльність окремих незаконослухняних підприємств характеризується фіктивними та сумнівними експортними операціями з метою безпідставного відшкодування ПДВ і легалізації незаконних доходів.

Наприклад, резидент-експортер досягає негласної домовленості з іноземною компанією – одержувачем товару про укладання контракту за заздалегідь завищеною ціною. Зокрема, збільшується розмір авансових платежів та здійснюється фіктивна передоплата за угодами. Далі покупець сплачує половину різниці між контрактною і реальною вартістю товару.

Найпростішою тіньовою схемою є оформлення придбання товарно-матеріальних цінностей у фіктивних фірм та їх експорт до віддалених держав і територій (Азії, Африки тощо). Фактично рух таких цінностей, транспорту-

вання і перетин кордону не відбуваються, договірних та імпорتنих взаємовідносин з резидентами України немає. Розрахунки імітуються за допомогою комерційних банків, які спеціалізуються на послугах конвертування (з використанням вексельних схем тощо). Роль посередників відводиться підприємствам слаборозвинутих країн. Окреслені механізми використовують передусім великі підприємства, суб'єкти ЗЕД, особливо ті, які постійно здійснюють імпорт товарів, адже проведення цих операцій дає змогу погашати зобов'язання зі сплати "імпортного" ПДВ фіктивно створеним податковим кредитом.

Поширена й схема збільшення ціни за рахунок собівартості фіктивного виробництва (наприклад, надходження комплектуючих виробів від фіктивних фірм), за якої підприємство-виробник визнається банкрутом та ліквідується ще до початку експортних операцій. Як наслідок, прямо відшкодовується ПДВ і проводиться залік через податковий вексель при здійсненні імпорتنих операцій.

Фактично схема втілюється шляхом використання банківського інструментарію. Один і той самий банк обслуговує всі основні розрахунки в процесі її реалізації, виділяє кредитний ресурс, емітує цінні папери (операції з надання і погашення кредитів, щодо банківських цінних паперів є невід'ємною складовою фінансового механізму), забезпечує валютні розрахунки. Лише неістотна частина обсягу операції, що, як правило, дорівнює сумі незаконного прибутку, відокремлюється і проходить через іншу банківську установу – партнера основного банку. Весь ланцюг фінансових розрахунків реалізується протягом одного дня. Зазначений механізм підконтрольний одному банку – оператору фінансової схеми. Така діяльність є систематичною і, по суті, розглядається як своєрідна банківська послуга.

При застосуванні цієї схеми експортований товар у подальшому повертається на територію України і реалізується за цінами, в десятки разів нижчими за експортну ціну. Далі він легалізується за завищеною ціною через фіктивні й транзитні фірми і використовується в схемі повторного експорту. Злочинно отримані кошти конвертуються в готівку та розподіляються між учасниками схеми. Залишок коштів переказується на рахунок імпортера товару, звідки повертається як офіційна виручка за експортований товар.

Проведення псевдоекспортних операцій можливе лише за умови участі співробітників прикордонної служби і митниць, а також працівників банків. Організатори й розробники злочинних схем часто мають кримінальні зв'язки в інших регіонах, де здійснюється переведення коштів у готівку. При реалізації зовнішньоекономічних операцій залучаються "підставні" фірми, зареєстровані в сусідніх державах. Псевдоекспортні (безтоварні) операції мають на меті відшкодування фіктивного ПДВ і легалізацію незаконно отриманих коштів.

Тіньові схеми, за яких експорт здійснюється за завищеними цінами, характеризуються типовими ознаками. Серед них можна виокремити оформлення невеликих партій товарів (декілька тонн) авіаційним транспортом при значній вартості партії, митне оформлення вантажу за кількома вантажно-митними деклараціями від різних експортерів-резидентів на адресу одного

іноземного одержувача. Технічні умови на техніко-технологічні вироби за таких схем митного оформлення мають складні назви, розроблені приватними комерційними підприємствами і, як правило, вводяться вперше на певний термін (два – п'ять років). У зовнішньоекономічних контрактах переважно не містяться конкретні відомості про застосування експортованої продукції. При цьому часто викликають сумніви конкурентоспроможність цих товарів (виробів), зокрема використання товару в країні імпорту за ціною експорту з України, а також достовірність існування підприємства-одержувача, яке має потребу в певній продукції. Наведені характеристики можуть свідчити про наявність тіньової схеми.

*Найпоширенішими незаконними схемами перетину кордону контрабандними товарами є оформлення легальним платником (нерезидентом або резидентом) документації на транзит цих товарів через митну територію України, декларування митним органам товарів не власним найменуванням та в обсягах, значно менших, ніж насправді. Після проходження на територію України попередні документи ліквідуються та переоформлюються як такі, що регулюються договором між резидентами, котрий надає контрабандним товарам начебто законного статусу.*

Для легалізації товару кримінального походження використовуються здебільшого фіктивно утворені суб'єкти підприємницької діяльності. Документи на відпуск товару оформлюються від фіктивної фірми і розрахунки за нього відбуваються безпосередньо з цією фірмою. У подальшому кошти нелегальним способом конвертуються в іноземну валюту й перераховуються іноземному постачальнику.

Ретельний контроль ціни експортованого товару в Україні, як і в більшості країн, митними органами не проводиться, оскільки сплати жодних податків безпосередньо при його вивезенні не передбачено. При цьому в разі митного оформлення вивезення товарів в експортній декларації переважно наводиться лише їхня статистична вартість. Проте на ситуацію з відмиванням тіньових коштів та уникнення оподаткування загалом такі схеми з експортованою продукцією справляють суттєвий вплив і дають змогу ухилятися від сплати більшості податків та обов'язкових зборів.

Можна навести чимало прикладів кримінальних джерел доходів окремих суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності через низку причин: суперечності в законодавстві, невідпрацьованість механізму регулювання зовнішньоекономічної діяльності, бюрократія митного апарату, низька кваліфікація працівників митниці тощо.

Представники тіньової економіки сповна користуються неефективним контролем за якістю експортованої продукції, що дає можливість вивозити високоякісні вітчизняні товари під виглядом низькосортних. Таким чином, слід створити єдину систему оцінювання кількості та якості експортованих товарів або покласти цей обов'язок на контролерів існуючих структур [7].

На нашу думку, значні масштаби тіньового сектору в Україні пов'язані зі втратою державою контролю за виконанням багатьох притаманних їй функцій (координуючої, фіскальної, регулюючої та контрольної), що відіграють ключову роль в управлінні економічними процесами.

Відбувається взаємодія корумпованих державних чиновників різних рівнів і тіньових економічних структур, посилюється їхнє прагнення впливати на прийняття економічних і політичних рішень. Опитані соціологами вітчизняні підприємці підтвердили, що безпосередньо стикаються з корупцією в державних установах і змушені сплачувати хабарі. З них 77 % упевнені, що працівники контролюючих органів штучно створюють ситуації, які провокують порушення законодавства [8].

У митних органах, що входять до складу Державної фіскальної служби України, існує багато організаційно-правових проблем, пов'язаних не лише з експортом. Зокрема, йдеться про функціонування "вільних митних зон", які перетворилися на легальні місця ввезення контрабандного товару, причому формально митний кордон цих зон товари не перетинають, відбувається тільки відповідне оформлення документів, що спонукає до вчинення посадових злочинів.

Непрозора діяльність тимчасових складів митного зберігання та митно-ліцензійних складів, за допомогою яких можна оформлювати товари, використовуючи протизаконний механізм, сприяє ухиленню від сплати митних платежів.

Організаційно-кадрові проблеми в роботі митниць також зумовлюють наявність тіньових схем у зовнішньоекономічній сфері, зокрема:

- низький рівень контролю за службовою діяльністю посадових осіб митної служби;
- високий ступінь корумпованості працівників;
- слабку ефективність роботи підрозділів по боротьбі з контрабандою. Це спричинено двома обставинами: стримуванням їхньої роботи щодо певних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності через тиск на керівництво митниць та підрозділи по боротьбі з контрабандою у зв'язку з порушенням митних правил з боку державних посадовців, посадових осіб місцевого самоврядування, а також недосконалістю правових засад оперативної-розшукової діяльності митних органів у справах про контрабанду.

Майже безкарне застосування тіньових схем можливе через недоліки в діяльності судових органів, що пов'язано з необ'єктивністю застосування ними норм законодавства, а отже, порушенням принципу невідворотності покарання за вчинення правопорушення.

З метою виявлення головних наслідків використання вказаних схем розглянуто типові з них та проаналізовано способи ухилення суб'єктів ЗЕД від сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету за експортними операціями. За підсумками дослідження пропонуємо такі кроки загального характеру:

- удосконалення механізму реалізації фіскальної складової діяльності Державної фіскальної служби України з метою безумовного виконання показників надходжень до державного бюджету;
- запровадження дієвих заходів сприяння зовнішньоекономічній діяльності, які б забезпечували спрощення митних процедур;

- посилення ефективності митного контролю з використанням новітніх інформаційних технологій;
- забезпечення системного підходу до розв'язання проблем у сфері боротьби з контрабандою та порушенням митних правил;
- підвищення професійного рівня персоналу митниць;
- створення системи ефективною протидії проявам корупції, хабарництва, іншим службовим зловживанням;
- облаштування митного кордону та його технічне оснащення відповідно до міжнародних стандартів, приведення інфраструктури пунктів пропуску у відповідність із європейськими нормами.

Проте без повномасштабного реформування вітчизняної митниці неможливо досягти успіху в подоланні корупції та скороченні тіншового сектору економіки. З цією метою необхідно насамперед вжити такі заходи:

1) внести зміни до Митного кодексу України в частині імплементації до його положень митного законодавства ЄС;

2) розробити та впровадити модель кадрової реформи державної служби, яка б, з одного боку, мінімізувала корупційну складову, а з другого – змінила принципи оплати праці співробітників митних органів;

3) за умови отримання відповідної міжнародної допомоги провести ґрунтовний аудит менеджменту митної служби та розробити модель її докорінної трансформації протягом одного – трьох років;

4) упровадити на рівні Державної фіскальної служби України систему автоматизованого контролю для раннього виявлення ризиків уведення в торговельний обіг незаконно ввезених товарів, а також обліку товарів вітчизняного виробництва, які перетинають кордон України.

Протидія та викоринення корупційних проявів у державних структурах, які контролюють та регулюють операції з експортом, мають здійснюватися за безпосередньою участю бізнесу, через процедури громадського контролю, зокрема шляхом створення системи оперативного реагування на випадки порушень законодавства у державних органах.

Як свідчить міжнародний досвід, одним із важливих кроків, котрий слід реалізувати найближчим часом, є організація процесу кадрового очищення вітчизняної митниці від співробітників, що брали участь у корупційних схемах. Варто мінімізувати контакт митників і суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності при оформленні митних платежів, провести ретельну перевірку та переатестацію працівників Державної фіскальної служби України з обов'язковим уведенням майнового звітування працівниками за всіма своїми витратами, посилити персональну відповідальність кожної посадової особи за недотримання вимог законодавства, водночас стимулюючи митників, котрі не причетні до корупційних схем, зокрема фінансово або підвищенням по службі.

У зв'язку з останніми суспільно-політичними подіями варто говорити про появу реального громадянського суспільства в Україні, яке може стати справжнім рушієм на шляху усунення тіншового сектору в економіці загалом та зовнішньоекономічній сфері зокрема.

**Список використаних джерел**

1. *Роуз-Екерман С.* Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / С. Роуз-Екерман ; пер. з англ. С. Кокізюк, Р. Ткачук. – К. : К.І.С., 2004. – 296 с.
2. *Дудін М. М.* Вплив тіньової економіки України на її економічну безпеку / М. М. Дудін // Бізнес Інформ. – № 12. – 2011.
3. *Василенко Ю. В.* Дещо про тіньову економіку України / Ю. В. Василенко. – К., 2008. – 180 с.
4. Рівень тіньової економіки в 2012 році становив 45 % ВВП – Прасолов // УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/finance/791024-riven-tinovoji-ekonomiki-v-2012-gotsi-standoviv-45-vvp-prasolov.html>.
5. *Власюк О. С.* Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового регулювання / О. С. Власюк. – К. : ДННУ “Акад. фін. управління”, 2011. – 474 с.
6. *Тищук Т. А.* Тіньова економіка України: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
7. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.
8. *Предборський В. А.* Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії і методології : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.

*Стаття надійшла до редакції  
25 листопада 2014 року*